

Włodzimierz Wysoczański

Wrocław

Prototypy znaczeń antyfrastycznych w porównawczych paremiach i frazeologizmach języka rosyjskiego

W ukazywaniu utrwalonego w języku obrazu świata na materiale jednostek porównawczych frazeologii i paremiologii specyficzny wymiar badawczy stanowi wycinek językowego oglądu i interpretacji rzeczywistości kreowany w jednostkach, w których ośrodkowym założeniem wymiaru semantycznego jest zasada przeciwstawności, przy czym implikowanie w nich określonych znaczeń antyfrastycznych determinowane jest wyborem konkretnego prototypu¹. Podejmowana analiza w zakresie odnośnego materiału języka rosyjskiego zmierza zatem do przedstawienia możliwych kompleksów kategorii znaczeniowych z jednoczesnym uchwyceniem odnoszących się do nich pojęć i ich prototypów. W ogólniejszym wymiarze rozważania te wpisują się w nurt problematyki badawczej prototypów w językowym obrazie świata².

Znaczenia antyfrastyczne w jednostkach porównawczych

Wychodząc z założenia, że porównywanie (traktowane jako jedna z podstawowych operacji myślowych), tj. spostrzeganie lub myślenie ukierunkowane na dwa obiekty (lub więcej obiektów) w przestrzeni i w czasie, pozwala na ustalenie ich podobieństw lub różnic³ i tym samym stanowi podstawę i środek poznania rzeczywistości nierozdzielnie związanej z działalnością podmiotu poznającego. W konsekwencji zestawianie lub porównywanie takich lub innych obiektów, ich

¹ Kompleksowo kwestie związane z ukazaniem językowego obrazu świata w porównaniach zob. w: W. Wysoczański, *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*, wyd. 2, Wrocław 2006.

² Przedmiotem naszych badań w zakresie antyfrastycznych frazeologizmów i przysłów porównawczych były jednostki języka polskiego (wystąpienie w ramach konwersatorium z cyklu *Język a kultura*, Karpacz 2005 r.).

³ W. Szewczuk, *Porównywanie*, [w:] *Słownik psychologiczny*, pod red. W. Szewczuka, Warszawa 1985, s. 215.

własności albo jakichś czynności umożliwia ustalanie odniesień między porównywanymi obiektami rzeczywistości realnej bądź wyobraźalnej i równoczesne tworzenie o nich sądów.

Porównywanie znajduje swoją pierwszorzędą konkretyzację w jednostkach języka, stanowiąc jeden z przejawów myślenia asocjacyjnego według zasady podobieństwa. W takim ujęciu można mówić o zdeterminowaniu porównania obiektywnymi własnościami przedmiotów i zjawisk oraz zachodzącymi między nimi relacjami.

Będące przedmiotem opracowania w niniejszej pracy porównawcze paremie i frazeologizmy typu: *чист, как трубочист*, stanowią specyficzną grupę w obrębie konstrukcji porównawczych wyznaczanych semantycznie i formalnie komponentami dychotomicznej struktury, w których prototypem danego pojęcia jest nazwa nośnika porównania⁴.

Istniejąca funkcja przeciwstawności w rozpatrywanych konstrukcjach porównawczych służy potwierdzeniu jednego z przeciwstawnych znaczeń cech, czynności, stanów, zjawisk na skutek zaprzeczenia, zanegowania drugiego. W tym rozumieniu – zgodnie z najogólniejszymi ujęciami definicyjnymi antyfrazy⁵ – antyfrastyczne odniesienia do obiektu nośnika porównania wnoszą w analizowanych porównaniach znaczenie żartu lub ironii, a często też negatywnego wartościowania.

Prototypy pojęć w porównawczych paremiach i frazeologizmach języka rosyjskiego

Kategoryzacja rzeczywistości oparta na prototypach odzwierciedla reprezentację umysłową człowieka i czyni punktem wyjścia doświadczenie potoczne⁶.

⁴ Tworzą ją zgodnie z naszym ujęciem: *przedmiot porównania* (P), tj. obiekt porównywany; *nośnik porównania* (N), tj. obiekt, z którym porównywany jest przedmiot porównania; *określnik porównania* (O) – temat / podstawa porównania oraz *koniunktor* (K) – gramatyczny wyróżnik typu strukturalnego porównania, np. *он* (P) *здоров* (O) *как* (K) *дуб* (N).

⁵ Por. np. *Литературная энциклопедия*, т. 1, [online] <<http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclp/le1/le1-6832.htm>>: „антифразис – имя, данное кому-либо в противоположном, ироническом смысле. Например называют слабого – Геркулесом, бедного – Крезом; говорят: «какой вы чистенький» – испачканному. **Вообще – употребление слов в противоположном смысле**” (podkr. – W.W.).

⁶ Ze stanowiska językoznawczego należy podkreślić, że w pracach semantycznych można wyróżnić trzy główne rozumienia pojęcia prototypu: (a) „prototyp jako najlepszy przykład kategorii, najlepszy przedstawiciel zakresu danej kategorii” – „jako reprezentant kategorii występuje obiekt (typ obiektu) najbardziej znany danemu środowisku mówiącemu”; (b) „prototyp jako zespół cech typowych dla danej kategorii, właściwych owym »najlepszym egzemplarzom«”, które „mówiący wiąże z danym pojęciem” – to rozumienie prototypu „zbliża prototyp do definicji semantycznej, odzwierciedlającej potoczne rozumienie wyrazów”; (c) „prototyp jako centrum znaczeniowe wyrazu przeciwstawione peryferii” – tu „prototypowe znaczenie to inaczej znaczenie podstawowe, na którym wtórnie bazują znaczenia przenośne”. R. Grzegorzczkova, *O rozumieniu prototypu i stereotypu we współczesnych teoriach semantycznych*, [w:] *Язык а культура 12. Stereotyp jako предмет*

Doświadczenie potoczne, oparta na nim wiedza potoczna oraz poznawcza działalność człowieka leżą u podłoża językowych obrazów świata, tj. obrazów budowanych w oparciu o wyróżnianie cech charakterystycznych obiektów i rankingu najlepszej reprezentatywności obiektów. Zasada prototypowości ukazuje rzeczywistą strukturę kategorii, toteż wybór konkretnego prototypu oddaje jego ważność w świadomości wspólnoty językowej z uwzględnieniem różnorodnych heteronomii: kulturowych, historycznych, społecznych itd. Z tych względów teoria prototypów ma istotne znaczenie dla interpretacji językowego obrazu świata⁷.

Implikowanie znaczeń antyfrastycznych w słownikowych jednostkach paremiologicznych i frazeologicznych wiąże się z wyborem określonego prototypu. Jeżeli prototypem – zgodnie z dokonanymi wyżej przedstawieniami – byłby „zbiór cech istotnych, desygnacyjnych, wyodrębnianych z serii egzemplarzy, jakie musi obligatoryjnie posiadać każdy typowy egzemplarz należący do danego gatunku”⁸, to w przypadku antyfrastycznych jednostek porównawczych byłyby to – z pozycji wyjściowych znaczeń prymarnych – niepożądanymi cechy obiektów z równoczesną obligatoryjnością posiadania cech wobec tamtych przeciwstawnych.

Przedstawione niżej kompleksy kategorii wyznaczają prawidłowości pojęć i ich prototypów w badanym materiale języka rosyjskiego.

Pierwszy główny kompleks leksykalno-semantyczny nazw prototypowych formułuje pole NATURA⁹. W jego obrębie wyróżnia się pod względem ilościowym grupa „zwierzęta”. Oto prototypowe obiekty tej grupy wraz z ewokowanymi przez nie znaczeniami antyfrastycznymi:

Pies – jest prototypem (a) niezgody, por. nieustannie nie zgadza się z kotem: *дружат, как кошка с собакой; лады, что у кошки с собакой*¹⁰; (b) nielubienia

lingwistyki. *Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, pod red. J. Anusiewicz i J. Bartmińskiego, Wrocław 1998, s. 111–112.

⁷ Pełniejsze omówienie prototypów w ramach koncepcji językowego obrazu świata przedstawiliśmy w: W. Wysoczański, op. cit., s. 81–84.

⁸ G. Habrajska, *Prototyp – stereotyp – metafora*, [w:] *Język a kultura 12...*, s. 117.

⁹ Odnośnie do trójdzelnego wyróżnienia kategorii nadrzędnych oraz poszczególnych kategorii podrzędnych zob. W. Wysoczański, op. cit., s. 91–92.

¹⁰ Materiał pochodzi z następujących źródeł: А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова, *Словарь фразеологических синонимов русского языка*, Москва 2001; X. Вальтер, В.М. Мокиенко, *Антипословицы русского народа*, Санкт-Петербург – Москва 2005; В.И. Даль, *Пословицы русского народа*, т. 1–2, Москва 1984; К.С. Горбачевич, *Словарь сравнений и сравнительных оборотов в русском языке*, Москва 2004; В.М. Мокиенко, *Словарь сравнений русского языка*, Санкт-Петербург 2003; В.М. Мокиенко, *Новая русская фразеология*, Ороле 2003; *Русские пословицы и поговорки*, под ред. В.П. Аникина, Москва 1988; *Словарь псковских пословиц и поговорок*, составители В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина, Санкт-Петербург 2001; *Словарь фразеологизмов и иных устойчивых словосочетаний русских говоров Сибири*, составители Н.Т. Бухарева, А.И. Федоров, Новосибирск 1972; А.И. Соболев, *Народные пословицы и поговорки*, Москва 1961; *Фразеологический словарь русского литературного языка*, составитель А.И. Федоров, Москва 2001.

kogoś lub czegoś, por. nie lubi pałki: *любит, как собака палку* (ирон. очень сильно не любить, не хотеть); nie lubi rzodkwi: *люблю его, как собака редьку; люблю, что собака редьку*.

Kot – jest prototypowym uosobieniem wiecznej niezgody, por. nieustannie żyje w niezgodzie z psem: *дружат, как кошка с собакой; лады, что у кошки с собакой*.

Mysz – jest prototypem niezamożności, ubóstwa, por. kościelna nie jest bogata: *богат, как церковная мышь*; nie obfituje w krupę: *богатый в деньгах, как мышь в крупах*.

Kozioł – jest prototypem bezpożyteczności kogoś, por. nie ma od niego mleka: *толку с кого как с / от козла молока; пользы / корысти как от козла молока* (ob absolutnie бесполезном, никчёмном человеке).

Krowa – jałowa jest prototypem wychudzenia, por. jałowa nie jest pełna, teęga: *полный как яловая корова*.

Świnia – jest prototypem niewiedzy, ignorancji, por. nie ma rozeznania w pomarańczach: *знает толк, как свинья в апельсинах; понимает / разбираться / смыслить в чём как свинья в апельсинах* (ирон. или презr. o чьём-л. absolutnym nieznanii, непонимании чего-л. или примитивном представлении o чьём-л.; o чьём-л. крайнем невежестве); nie zna się na pomarańczkach: *разбираться в чём-то как свинья в апельсинках*.

Kura – porowa bądź pstra jest prototypem głupoty, por. porowa jest głupia: *умница – как попова курица; умница, как попова курица; pstra jest głupia: умница – как пёстрая курица*.

Niedźwiedź – jest prototypem (a) niezręczności, niezgrabności, por. nie jest zwinny: *поворотлив, что медведь – неповоротлив, что медведь*; (b) niepodjęcia się czegoś, niewykonywania czegoś, por. nie łowi przepiórek: *ловить, как медведь перепелку*; nie ugania się za wróblami: *гоняется, как медведь за воробьями*.

Wilk – jest prototypem (a) nielubienia kogoś, braku przywiązania do kogoś, por. nie darzy miłością owcu: *любит, как волк овцу*; (b) niestawania się łagodnym, nietracenia surowości, por. nie łagodnieje pod rohatną: *присмирел, что волк под рогатиной*.

Wróbel – jest prototypem czegoś zupełnie nieznanego, por. biały nie jest znany: *знают как белого воробья*.

Rekin – jest prototypem nieznajomości czegoś, por. nie ma rozeznania w algebrze: *разбираться / смыслить в чём как акула в алгебре* (ирон. o człowieku, absolutnie nie понимающем чего-л., nie разбирающемся в чьём-л.).

Langusta – jest prototypem braku rozeznania w czymś, por. nie ma orientacji w Biblii: *разбираться / смыслить в чём как лангуст в Библии* (o człowieku, абсолютно не смыслящем в чём-л.).

Pluskwa – jest prototypem niechęci do kogoś lub czegoś, por. dostrzeżona w kącie nie jest mile widziana, jest przygniatana na śmierć: *люблю, как клопа в углу: где увижу, тут и задавлю*.

Komar – jest prototypem (a) nieotłuszczenia, por. nie jest obrosnięty tłuszczem: *как в комаре сала*; (b) słabości, por. siły w nim niewiele: *как в комаре сила*.

Części ciała zwierząt:

Noga – jest prototypem niepotrzebności czegoś, por. nie jest potrzebna psu: *нужен как собаке пятая нога* (iron. o чем-л. совершенно ненужном, бесполезном кому-л.); *нужно кому-л. как собаке пятая нога*.

Łapa – jest prototypem tego, co jest zupełnie niepotrzebne, por. nie jest mu potrzebna piąta łapa: *нужен / нужно кому-то как собаке пятая лапа* (iron. o ком-, чём-л. абсолютно ненужном, бесполезном для кого-л.).

Dupa – jest prototypem niewiary wobec kogoś, por. kurzej nie wierzy się: *поверить как куриной жопе кому* (iron. o полном недоверии к кому-л.).

Drugi zespół przedstawień prototypowości w omawianych paremiach i frazeologizmach wyznaczają nazwy nazywające niektóre stany i zjawiska naturalne, w szczególności zjawiska atmosferyczne:

Łód – jest prototypem tego, z czym nie można wiązać żadnych nadziei, por. na zeszłoroczny nie można liczyć: *надежда на него, как на вешний лед; надейся на него, как на вешний лед*.

Śnieg – jest prototypem (a) niepotrzebności czegoś, por. zeszłoroczny nie jest potrzebny: *нужен, как прошлогодний снег* [iron. нисколько, совсем (не нужен)]; *кто / что / нужно как прошлогодний снег*; (b) zupełnego niezainteresowania kimś, czymś, por. zeszłoroczny nikogo nie interesuje: *интересует кого-л. как прошлогодний снег*; (c) niezadowolenia, por. z zeszłorocznego nikt nie jest rad, zeszłorocznym nikt się nie cieszy: *рад, как прошлогоднему снегу*; (d) braku niepokoju, por. zeszłoroczny nikogo nie emocjonuje: *его это волнует как прошлогодний снег*; (e) braku znaczenia, por. zeszłoroczny nie ma znaczenia: *важен / важно кому-л. как прошлогодний снег*; (f) braku lęku przed czymś, por. wiosennego nie boimy się: *его боюсь, как весеннего снега*.

Sadza – jest prototypem niebiałości czegoś, przeciwieństwa bieli, por. nie jest biała: *дела – как сажка бела; дела, как сажка бела; дела, дела, как сажка бела* (t. e. tak białe; шутл. очень плохи, никуда не годятся).

Grupę kolejną w kompleksie NATURA tworzą prototypy będące nazwami roślin, ich części bądź roślinami przetworzonymi, produktami z nich wytworzonymi:

Rzodkiew – jest prototypem tego, co nie wywołuje przyjemnych wrażeń, por. nie jest miła psu: *мило кому что как собаке редька*.

Pień – jest prototypem (a) niezwinności, nieruchliwości, por. nie jest obrotny: *поворотлив, что пень*; (b) tego, co jest nieprzyjemne, przykre, por. zgniły, zbutwiały nie jest miły: *милый як пень гнилый* (o nikудишном, неприглядном на вид, невзрачном возлюбленном, женихе).

Kłoda – jest prototypem powolnych, niezręcznych ruchów, por. nie jest obrotna, zwinna: *поворотлив, что колода*.

Pałka – jest prototypem absolutnej niepotrzebności czegoś, por. nie jest mu potrzebna pałka: *нужен как собаке палка* (ирон. о чем-л. совершенно ненужном, бесполезном кому-л.).

Drugi kompleks generalny to makropole CZŁOWIEK w wymiarze jednostkowym i społecznym. Zasadniczo obejmuje on życie społeczne człowieka w kilkunastu nierozbudowanych leksykalnie grupach tematycznych.

Role społeczne:

Baby – są prototypem niezgodności z rzeczywistością treści słów, por. naszeptanie stu bab nie jest prawdą: *это верно, как сто баб нашептали*.

Przydatki:

Włosy – są prototypem bycia bądź niebycia łysym, por. na łysej głowie jest ich niewiele bądź nie ma ich wcale: *колосьев, что на плешивой голове волосьев*.

Ułomności:

Ślepy – jest prototypem niepojmowania, niezrozumienia, nieogarniania czegoś, por. nie pojmuje bieli mleka: *знает толк, как слепой в молоке, оцупав руку, замест гуся*¹¹.

Stany życiowe:

Topielec – jest prototypem niepowodzenia, niedarzenia się, por. nie szczęści się mu: *везёт, как утопленнику; кому-л. везет как утопленнику; повезло как утопленнику* (шутл. *не везёт как утопленнику кому*; ирон. о чьём-л. абсолютном невезении).

Wisielec – jest prototypem nieukładania się w życiu, por. nie szczęści mu się: *везёт как висельнику* (o невезении, неудаче в чьём-либо).

¹¹ Por. komentarz: „вожатый похвалился, что похлебал молока; а какое оно, спросил слепой? »сладкое да белое«, а что такое белое? »как гусь«, а что такое гусь? вожатый согнул руку костылем: »вот такой« слепой оцупал, и понял, какое есть молоко”.

Zawody:

Kominiarz – jest prototypem zabrudzenia, zanieczyszczenia, por. nie jest czysty: *чист, как трубочист*.

Odzież, obuwie:

Krawat – jest prototypem nieodpowiedniości, niewłaściwego dobrania czegoś do czegoś, por. nie pasuje małpie: *идет, как обезьяне галстук*.

Rękawice z jednym palcem – są prototypem niepotrzebności czegoś, por. na św. Piotra i Pawła nie są potrzebne: *нужно, как петровкам варежки; нужен как в Петровки варежки*¹².

Stanik – jest prototypem tego, co jest zbędne, por. nie jest potrzebny buldogowi: *нужен / нужно как бульдогу лифчик* (шутл. о ком-, чем-л. абсолютно ненужном, совершенно бесполезном кому-л.).

But – jest prototypem zbędności czegoś, por. nie jest potrzebny beznogiemu: *нужен / нужно как безногому сапог* (ирон. о ком-, чём-л., абсолютно не нужном, бесполезном)¹³.

Instrumenty muzyczne:

Harmonia – jest prototypem tego, co nie jest komuś potrzebne, por. popowi nie jest potrzebna: *нужен / нужно как попу гармошка; нужен / нужно как попу гармонь* (ирон. о ком-, чём-л. абсолютно ненужном); *на фига попу гармонь; на хрена попу гармонь*; nie jest potrzebna kozie: *нужен как козе баян; нужен как козе гармонь* (ирон. о чем-л. совершенно ненужном, бесполезном кому-л.); *на фига козе баян* (она i так весёлая); *на хрена козе баян* (она i так весёлая).

Bęben – jest prototypem tego, co nie jest nieodzowne komuś, por. nie jest potrzebny zającowi: *нужен как зайцу барабан* (шутл. об абсолютной ненужности, полной бесполезности чего-л. для кого-л.).

Środki transportu:

Koło – jest prototypem (a) tego, bez czego można się obejść, por. piąte nie jest potrzebne w wozie: *нужен / нужно как пятое колесо в телеге* (ирон. о ком-л., чем-л. совершенно бесполезном, ненужном); *быть как пятое колесо в телеге*; (b) nieprawdopodobieństwa, niemożliwości czegoś, por. krzywe nie toczy się: *пошло – как кривое колесо!*

Szprycha – jest prototypem braku nieodzowności czegoś, por. piąta nie jest potrzebna w wozie, kolasie: *нужен / нужно кому что как пятая спица в колеснице*.

¹² Por. komentarz: „В Петровки (Петров день – день св. апостолов Петра и Павла 19 июня по ст. ст.) дни особенно тёплые и варежки – вязаные шерстяные рукавицы, надеваемые под кожаные, – не нужны”.

¹³ Из речи проституток.

Hołoble – są prototypem czegoś nieprostego, por. moskiewskie nie są proste: *прям, как московская оглобля*.

Siodło – jest prototypem nieodpowiedniości, niestosowności czegoś komuś, por. nie pasuje krowie: *идет, как к корове седло; подходит как корове седло что* (ирон. совершенно, совсем не идёт); nie godzi się krowie: *пристало, как седло к корове*.

Chomaćo – jest prototypem niekonieczności czegoś, tego, czego się nie potrzebuje, por. nie jest potrzebne tygrysowi: *нужен как тигру хомут*.

Hamulec bezpieczeństwa – jest prototypem tego, co jest zupełnie niepotrzebne komuś, por. nie jest potrzebny zającowi: *нужен как зайцу стоп-сигнал*.

Narzędzia kary:

Dyby – są prototypem niepotrzebności czegoś komuś, por. nie są potrzebne świni: *нужен как свинье колодка* (ирон. о ком-, чём-л. абсолютно ненужном, неподходящем).

Narzędzia różnego zastosowania:

Łuk – jest prototypem nieprostoci, wygięcia, por. nie jest prosty: *прям / прямо, как дуга*.

Siekiera – jest prototypem czyjejś lub czegoś niezdolności do utrzymywania się na powierzchni wody, por. nie pływa: *плавать, как топор*.

Żelazko – jest prototypem nieutrzymywania się kogoś lub czegoś na powierzchni wody, por. w żadnym wypadku nie pływa: *плавает, как утюг*¹⁴.

Przybory:

Parasol – jest prototypem niekonieczności czegoś, por. nie jest potrzebny gubie: *нужен / нужно как рыбе зонтик* (ирон. об абсолютной ненужности, полной бесполезности чего-л. для кого-л.); nie jest potrzebny gubce: *нужен / нужно как рыбке зонтик* (об абсолютной ненужности, полной бесполезности чего-л. для кого-л.); nie jest potrzebny szczupakowi: *нужен / нужно как щуке зонтик*; nie jest potrzebny szczupaczkowi: *нужен / нужно как щучке зонтик*.

Laska – jest prototypem tego, bez czego można się obejść, por. nie jest potrzebna kogutowi: *нужен как петуху тросточка* (шутл. о ком-, чём-л., абсолютно nikomu ненужном).

Grzebień – jest prototypem zbyteczności czegoś, por. łysemu nie jest potrzebny: *нужен как плешивому гребень; нужный как плешивому расчёска* (шутл. или ирон. совершенно не нужен, бесполезен).

¹⁴ Por. antyprzysłowie: *плавать как утюг*.

Pieniądze:

Grzywna¹⁵ – jest prototypem oczekiwania, upragnienia czegoś, por. jest pożądana, przyjemna dla ubogiego, nędzarza, żebraka: *противна, как нищему гривна*.

Jedzenie:

Makaron – jest prototypem tego, co nie jest potrzebne, por. zeszlóroczny nie jest potrzebny: *нужный как прошлогодние макароны* (шутл. или ирон. совершенно не нужен, бесполезен).

Musztarda – jest prototypem zbędności czegoś w określonym momencie, czegoś występującego po czymś, por. po kolacji nie jest potrzebna: *нужен как после ужина горчица; нужен, как горчица после ужина*.

Środki czystości:

Mydło – jest prototypem czegoś niemiłego, por. nie jest miłe psu: *мило, как собаке мыло*.

Zabiegi lecznicze:

Naparzenie, gorący okład – jest prototypem (a) niepotrzebności czegoś, por. martwemu na nic się nie przyda: *нужен / нужно кому, как мертвому припарка / припарки* (ирон. о чём-л. абсолютно бесполезном, совершенно ненужном); (b) bezskuteczności, por. nie pomoże martwemu: *что поможет кому, как мертвому припарки*.

Bańki – martwemu są zupełnie niepotrzebne: *нужный как мёртвому банки* (шутл. или ирон. совершенно не нужен, бесполезен).

Odznaczenia:

Znak ГТО – rapieżowi nie jest potrzebny: *нужен как папе Римскому значок ГТО*.

Zabawki:

Laleczka – nie jest dobra przed czartem: *хорош перед чёртом как куколка* (о некрасивом человеке [страшнее которого – лишь безобразный чёрт]).

Miejsca pochówku:

Cmentarz – nie jest na nim wesoło: *весело как на кладбище*.

Przedmioty różnego przeznaczenia:

Odważnik – nie jest obrotny: *поворотлив, что гиря*.

Korek (zatyczka) – pijakowi jest absolutnie niepotrzebny: *нужный как пьянице пробка* (шутл. или ирон. совершенно не нужен, бесполезен).

Kształt:

Dziurka – w głowie nie jest potrzebna: *нужен как дырка в голове / в голову*.

¹⁵ Por. komentarz: „Крупная серебряная монета, вероятно также носимая на шее; ныне десять копеек”.

Trzeci kompleks generalny to makropole WIARA, RELIGIA.

Imiona biblijne:

Kain i Abel – są prototypem niedoskonałej miłości między ludźmi, por. miłość braterska między nimi nie jest idealna: *все люди братья. Как Каин и Авель.*

Duchowni:

Pop – jest prototypem niemądrości, nieinteligencji, por. popa Siemiona, który sprzedał książki i kupił karty, nie cechuje mądrość: *умен, как поп Семен: книги продал, да карты купил; умен, как поп Семен: книги продал да карты купил, сел в овин да играет один.*

Popówna – jest prototypem niespieszności do czegoś, por. nie spieszy się do wyjścia za mąż: *торопится, как поповна замуж.*

Sprzęt liturgiczny:

Kadzielnica – jest prototypem zbędności, niepożądania czegoś, por. nie jest potrzebna umarłemu: *нужно, как мертвому кадило.*

Wnioski

Dokonane zestawienie pozwala ujawnić te obiekty, które wywołują najbardziej typowe asocjacje psychiczne i na bazie których tworzy się dane znaczenie antyfrastyczne. Najliczniejszy zbiór prototypów posiada kategoria semantyczna ‘taki, który nie jest potrzebny; zbędny, zbyteczny, niepożądany’: *noga, łapa, śnieg, pałka, rękawice z jednym palcem, stanik, but, harmonia, bęben, koło, szprycha, chomąto, hamulec bezpieczeństwa, dyby, kadzielnica, parasol, laska, grzebień, makaron, musztarda, okład, bańki, znak ГТО, korek, dziurka*. Zdecydowanie mniej nazw prototypowych odnosi się do znaczenia ‘nieodznaczający się zręcznością, mało sprawny fizycznie; niezgrabny, niezdarny’, ‘mający, wykonujący wolne, niezręczne ruchy’: *niedźwiedź, pień, kłoda, odważnik*. Kolejne miejsce rankingowe zajmują następujące kategorie: (a) ‘sprawiający przykre wrażenie, wywołujący nieprzyjemne uczucia; nieprzyjemny, przykry’: *rzodkiew, zgniły pień, mydło*; (b) ‘brak wiedzy; także: nieznajomość jakiejś dziedziny wiedzy, brak wiadomości o czymś; ciemnota, ignorancja’, ‘nieznajomość przedmiotu, zagadnienia, nieorientowanie się w jakiejś dziedzinie’: *świnia, rekin, langusta*; (c) ‘nienadający się do czegoś, nieodpowiadający wymaganiom; niewłaściwy, niestosowny’: *krawat, siodło, laleczka*; (d) ‘nie mieć skłonności do kogoś, nie czuć do kogoś sympatii, nie być przywiązany do kogoś’: *pies, wilk, pluskwa*. Na jeszcze dalszym miejscu plasują się prototypy odwołujące się do następujących znaczeń:

(a) ‘brak zgody, harmonii między kimś a kimś, konfliktowe sytuacje, spory, waśnie’: *pies, kot*; (b) ‘brak powodzenia, nieudane przedsięwzięcie, niepomysłny bieg spraw, obrót rzeczy; porażka, klęska’: *topielec, wisielec*; (c) ‘odchylający się w każdą stronę, skręcający w bok, wykrzywiony, wygięty, zgięty, zagięty, wypaczony, kręty; nierówny’: *luk, hołoble*; (d) ‘brak wiedzy, rozumu, bystrości; bezmyślność, tępota’: *popowa, pstra kura, pop*; (e) ‘nieutrzymywanie się na powierzchni lub w głębi wody, tonięcie’: *siekiera, żelazko*. Pojedyncze prototypy ewokują następujące sensory: (a) ‘nieprzynoszenie pożytku, niebycie pożytecznym; nieprzydatność’: *koziół*; (b) ‘nieodznaczający się siłą, mocą; niemocny’: *komar*; (c) ‘nie ogarnąć (nie ogarniać) rozumem, nie przeniknąć (przenikać) myślą, nie zdać (nie zdawać) sobie sprawę z czegoś; nie zrozumieć (nie rozumieć)’: *ślepy*; (d) ‘nacechowanie srogością, surowością’: *wilk*; (e) ‘nie znajdować się na jakimś obszarze, terenie’, ‘nieczęsty, niewystępujący masowo’: *biały wróbel*; (f) ‘nieoczekiwanie spełnienia się czegoś pożądanego, nieufność, że coś się spełni, urzeczywistni’: *łód*; (g) ‘niemający bardzo jasnej barwy, takiej jak np. mleko’: *sadza*; (h) ‘niedoznawanie uczucia strachu, nieodczuwanie lęku’: *wiosenny śnieg*; (i) ‘niewzbudzający zainteresowania, zaciekawienia, chęci poznania kogoś lub czegoś, zajęcia się czymś; niezaciekawiający, niezajmujący’: *zeszłoroczny śnieg*; (j) ‘taki, którego obecność jest oczekiwana, mile widziany, stosowny, odpowiadający planom, oczekiwaniom, upragniony’, ‘taki, którego się bardzo pragnie, o którym się marzy, na który się czeka; pożądaný, wymarzony, wytęskniony’: *grzywna*; (k) ‘brak zgodności z rzeczywistością, ze stanem faktycznym; to, co niezgodne z prawdą; kłamstwo, fałsz’: *baby*; (l) ‘wielka chudość, wynędźniałość, wyniszczenie’: *krowa*; (ł) ‘bez rozrostu tkanki tłuszczowej w narządzie organizmu lub wokół narządu’: *komar*; (m) ‘niemający częściowo lub całkowicie owłosienia na głowie’: *włosy*; (n) ‘mający braki, usterki, błędy; wadliwy, nieprawidłowy w relacjach miłości braterskiej’: *Kain i Abel*; (o) ‘zabrudzony, niewolny od zanieczyszczeń’, ‘pełen brudu – zanieczyszczeń, pokryty brudem; nieczysty, zanieczyszczony, ubrudzony, poplamiony’: *kominiarz*; (p) ‘rzecz niemożliwa do wykonania, niemogąca dojść do skutku; niemożliwość’: *krzywe koło*; (r) ‘niepobudzający do radości, niewprowadzający w dobry humor, nierozweselający’: *cmentarz*; (s) ‘bez pośpiechu, nie śpiesząc się, powoli’: *popówna*; (t) ‘nie przedsięwziąć (nie przedsiębrać) jakiegoś działania, nie wziąć (nie brać) czegoś na siebie’: *niedźwiedź*; (u) ‘niemający wystarczających środków do zaspokojenia potrzeb życiowych; niezamożny, ubogi’: *mysz kościelna*; (w) ‘niemożliwość, brak szansy wydarzenia się czegoś; bycie nieprawdopodobnym’: *krzywe koło*; (z) ‘brak zadowolenia, nieprzyjemne uczucie wpływające z tego, że coś się dzieje niezgodnie z czyimś życzeniem, pragnieniem, wolą’: *zeszłoroczny śnieg*; (ż) ‘stan wypły-

wający z braku trosk i kłopotów, równowaga ducha i umysłu; spokój’: *zeszłoroczny śnieg*; (ż) ‘niemający wartości, wagi, ważności czegoś’: *zeszłoroczny śnieg*.

Przeprowadzona analiza potwierdza spostrzeżenia uogólniające wynikające z obserwacji szerszego materiału różnych języków w odniesieniu do środków tworzących bądź wzmacniających ekspresywność i emocjonalność porównań frazeologicznych i paremiologicznych omawianego typu¹⁶. Mianowicie wśród antyfrastycznych jednostek porównawczych są takie, w których określnik używany jest w znaczeniu przeciwnym, co pozwala na wydźwięk ironiczności bądź żartobliwości ze względu na jednoczesny odbiór znaczenia prymarnego i przeciwstawnego sensu niesionego przez określnik w zespoleniu z obiektem nośnika, por. jednostki typu: *плавать, как топор*. Kolejny podtyp formułują jednostki, które tworzą zestawy par antonimicznych – porównanie niemające przejrzystej motywacji między określnikiem (cecha) a nośnikiem porównania (prototypem cechy) oraz porównanie ze znaczeniem prymarnym, por. *поворотлив, что медведь – неповоротлив, что медведь; богат, как церковная мышь – беден как церковная мышь; поворотлив, что пень – неповоротлив, что пень; поворотлив, что колода – неповоротлив, что колода; дела, как сажка бела – черен, как сажка; мило кому что как собаке редька – надоел кому как собаке редька; чист, как трубочист – грязный как / точно / словно / будто трубочист / чумазый как трубочист; везёт как утопленнику кому – не везёт как утопленнику кому*. Wśród analizowanych porównawczych paremii i frazeologizmów są też jednostki zbudowane w oparciu o zestawienie wzajemnie wykluczających się obiektów i ich cech występujących w nośniku porównania, por. *любит, как собака палку*. Specyficzną grupę tworzą bliskie im jednostki, w których nazwy obiektów nośnika oraz nazwy określnika tworzą pod względem znaczeniowym zestawienia alogiczne, por. *нужен как плешивому гребень*.

Założenie, że „значения могут изменяться в языке к прямой противоположности” pozwala analizowane jednostki rozpatrywać w wymiarze enantioseмии, tj. jako „явления [намеренного – W.W.] превращения значения в противоположные”, przy czym w uzasadnieniu zdolności do takich przesunięć znaczeń „прежде всего приходится принимать во внимание природу чувств, способных по-разному окрашивать те же самые или близкие представления в зависимости от установки, которую получает слово в своем употреблении”¹⁷.

¹⁶ Zob. Wysoczański, op. cit., s. 56–58.

¹⁷ Zob. Л.А. Булаховский, *Энантioseмия. Развитие противоположных значений*, „Русская речь” 1988, nr 2, s. 68–69.

W rozpatrywanych porównaniach silnie przejawia się funkcja elatywu wraz z brakiem motywacyjnego związku semantycznego. Przywoływane w poszczególnych ilustracjach materiałowych eksplikacje semantyczne potwierdzają taką rolę danej cechy przeciwstawnej poprzez obecność leksemów o walorach znaczeniowych bezwzględnego stopnia najwyższego typu: *совершенно не нужен; очень плохи; об абсолютно бесполезном* itd.

Ussystematyzowanie prototypów wyróżnionych w analizie konkretnych kategorii ukazuje specyfikę utrwalonego w języku rosyjskim obrazowego postrzegania i pojmowania rzeczywistości, odzwierciedla wewnętrzną specyfikę języka. Niektóre prototypy rozpatrywanych pojęć sięgają swą genezą nie tylko daleko w przeszłość, lecz i w inne obszary kulturowe.

Резюме

Прототипы антифрастических значений в сравнительных паремиях и фразеологизмах русского языка

Предметом обсуждения в настоящей статье являются паремиологические и фразеологические единицы, специфические внутри сравнительных конструкций, построенные по принципу антифразы. Исходя из предпосылки, что имплицирование в них антифрастических значений связывается с выбором определённого прототипа, принятые изыскания стремятся к представлению комплексов категорий, определяющих закономерности понятий и их прототипов в исследованном материале русского языка. В более общем смысле, проведенный анализ относится к исследовательской проблематике прототипов в языковой картине мира.

Summary

The prototypes of antiphrastic meanings in comparative paremia and phraseologisms

This article deals with the paremiological and phraseological units constructed on the basis of antiphrase. Taking into account the fact that the antiphrastic meanings implied by them are based on the choice of specific prototype, the aim of the research is to present the complexes of categories that define the rules of notions and their prototypes in Russian paroemia and phraseology. In more general meaning, the analyses presented in this article relates to the theme of prototype in the linguistic picture of the world.